

Maróth Miklós
A rétorika mint módszer

A görög rétorikatörténetből köztudottan a szónoklattan gyakorlati megfigyelések általánosításával kezdődött, majd később a szofisták tevékenysége következtében vált elfogadott tudománnyá.¹ A szofisták azonban az ötödik század második felének Athénjában a sophosokkal, azaz a későbbi philo-sophosokkal versengtek azért, hogy melyikük is lesz a sophia, azaz bölcsesség, azaz a tudományok művelésének letéteményese. Két - nevében is jól látható módon – azonos célokat követő testvér mozgalomról van tehát szó. A szofistákat egyrészt éppen ezért, másrészt a mester-tanítvány viszony miatt is (hiszen Platón pl. Prodikos tanítványa volt) nemcsak önálló mozgalomként, hanem a filozófiatörténet részeként is számon tartjuk.² Innen érthető, hogy pl. a törvényesség, az igazságosság és más dolgok mibenlétét tisztázni akaró szofisták alapvető kérdése miért egyezik meg Sókratés és Platón dialógusai alapjául szolgáló híres *ti estin* (mi az?) kérdéssel. Első megközelítésben azt kell mondanunk, hogy e két irányzat közti lényeges különbség elsősorban a végcélokban mutatkozott meg: a filozófusok - éppen Platón révén - a végcél a dolog lényegének föltárásában, a szofisták pedig a dolog minden oldalról történő megvizsgálásában, valamelyik megoldás melletti érvelésben, valamint ennek során a hallgatóság tanításában és meggyőzésében jelölték meg. Nem véletlen, hogy Isokratésnak a Kr. E. 393-ban alapított rétoriskolája vált az egyetemek ősanijává, és ennek alárendelve jöttek létre később ludus litterariusként a betűvetés, ludus grammaticusként a helyes nyelvtani szabályok megtanítására szakosodott alap- illetve középfokú oktatási intézmények.

E két végcél messzemenő különbségeket vont maga után. Az idő előrehaladtával a filozófia ugyanis egyre inkább minden területen az igazság föltárásának, a szofisztika pedig minden területen a helyes gondolkodásnak, a szakma kiváló művelésének,³ illetve az adott területen a hallgatóság meggyőzésének módszereit dolgozta ki. Így vált kb. ötszáz év múltán a Kr. U. második századra a filozófia fokozatosan csupán kevesek számára hozzáférhető szaktudománnyá, a második szofisztika pedig a mindenki számára elsajátítható, és éppen ezért az általános oktatásnak is keretet adó rétorika letéteményesévé.

A rétorika tehát kezdettől fogva több volt, mint pusztán stilisztikára korlátozódó szónoklattan. A meggyőzés művészeteként és a közoktatás kereteként utat nyitott mindenki számára a közélet és a társadalmi ranglétrán való emelkedés irányába, azaz inkább a szélesebb tömegek érdekelték; míg a filozófia befelé fordulva a beavatott kevesek tudományává vált. Az egyikben a hangsúly a meggyőzésre, a másikban az igazság megtalálására került.

A rétorika majdnem minden kora ókori definíciója arról tanúskodik, hogy általában véve a meggyőzés művészetének tartották. Platón kifogása a rétorikával szemben éppen abból fakadt, hogy a hallgatóságot jóról és rosszról egyaránt meg lehetett győzni. Ennek alapján megkülönböztetett egy jó és egy rossz rétorikát. A jó rétorika az igazság megismerésére és elfogadtatására törekszik. Aristotelés ezzel szemben a rétorikát olyan képességként határozta meg, amely minden egyes tárgyban föltárja a meggyőzés lehetőségét.⁴ A rétorika mint olyan semleges eszköz, nem hibáztatható azért, ha alkalomadtán hitvány ember kezére kerülve a hazugság terjesztését szolgálja.

Ha a rétorika minden tárgyban föl tudja tárnai a meggyőzés lehetőségét, akkor bizonyos szempontból hasonlóknak kell lennie a logikához. A logikát ugyanis Aristotelés olyan tudo-

¹ J. de Romilly: *The Great Sophists in Periclean Athens*, Oxford, 1998.

² H. Diels-W. Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I-II, Zürich, 1969-70; Th. Schirren-Th. Zinsmaier: *Die Sophisten. Griechisch/Deutsch*, Stuttgart (Reclam), 2003, 7-31.

³ J. de Romilly, 1-2.

⁴ Aristotelés, *Rétorika*, 1355 b.

mánynak tartotta, amelyik alkalmas arra, hogy minden tárgyban megmutassa az igazság megtalálásának és bizonyításának lehetőségét. Márpedig a helyes logikával föltárt és bizonyított igazság maga is meggyőző. Ha végignézzük a rétorika tanítását, akkor észrevehetjük, hogy abban valóban megtalálhatók a meggyőzésnek a logikai bizonyításokhoz hasonló módszerei, de emellett nagy szerepet kap még a pszichológia és az anyag célzatos megválogatása és elrendezése is.

Nézzük végig egyenként ezeket a területeket.

Már más munkámban igyekeztem bemutatni, hogy Aristotelés rétorikában ismert bizonyítási eljárásai tulajdonképpen párhuzamosak a logika módszereivel, csak hogy azoknál kevésbé szabatosak, sőt, bizonyos esetekben még ellent is mondhatnak a logika szabályainak. Használatukat mégis indokolja az, hogy - a velük szemben fölhozható logikai kifogások ellenére is - részben hasznos információkat hordoznak, részben pedig alkalmasak a hallgatóság meggyőzésére és egyben gyönyörködtetésére. A hallgatóság ugyanis, szemben az olvasókkal, nem tud visszatérni egy-egy mondathoz, gondosan mérlegelve és elemezve a benne foglaltakat, hanem az első pillantásra igaznak látszó kijelentéseket elfogadja, főleg akkor, ha azok meglepő, és ezáltal megejtő kijelentéseket tartalmaznak.

A logikai és rétorikai bizonyítások párhuzamos volta következik magának Aristotelésnek a szavaiból is, amikor ezt írja: „*Ahogy a dialektikában van egyrészt indukció, másrészt szillogizmus vagy látszatszillogizmus, ugyanúgy van a rétorikában is: ugyanis a példa megfelel az indukciónak, az enthüméma a szillogizmusnak, a látszatenthüméma a látszatszillogizmusnak. Az enthümémát rétorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig rétorikai indukciónak. Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más.*”⁵

A példa (*paradeigma*) hiányos indukció, mivel több, vagy éppen az összes eset helyett pusztán egyet vagy csak néhányat idéz föl, az enthüméma pedig hiányos szillogizmus, mivel egyik vagy mindkét premisszája, esetleg egyik premisszája és a konklúziója hiányzik. Az enthümémát formális hiányosságán kívül még dialektikus karaktere is jellemzi: fölső premisszája nem bizonyított vagy evidens igazság, hanem mindenki vagy a többség számára elfogadott tétel.⁶ Ebben az esetben az általános elfogadottság a lényeg, és ez természetesen nem zárja ki azt, hogy egy adott általánosan elfogadott tétel alkalom adtán tudományos igazság legyen, de azt sem, hogy a köz pusztán téves vélekedés alapján tartsa igaznak.

Mivel a Platónra és Aristotelésre visszamenő logikai hagyomány alapján véve két irányú, azaz egy fölfelé és egy lefelé haladó bizonyítást ismer, az előző eszköze az indukció,⁷ az utóbbi pedig a szillogizmus, ezért elmondhatjuk, hogy a példa és az enthüméma tulajdonképpen a bizonyítás mindkét területét lefedi.

Ha tovább vizsgálódunk Aristotelés stilisztikájában, akkor újabb logikai módszerek nyomára bukkanhatunk benne. A Poétikában ugyanis a következőket olvashatjuk: „*Az értelemátvitel (metaphora) egy más összefüggésben használatos megnevezés átvitele nemről a fajra, a fajról a nemre, vagy egyik fajról a másikra, vagy a viszonosság (analógia) szerint. Nemről a fajra való átvitelnek nevezem például azt, hogy 'bárkám még itt áll', mert a horgonyzás a megállás egyik faja. Fajról a nemre: 'Vitt véghez derekas tettet tízezret Odüsszeusz'. A tízezer ugyanis sok, s most ezt használja a sok helyett. Egyik fajról a másikra: 'Leszedve a bronzfegyverrel a lelkét' és 'levágva kemény bronzfegyverrel'. Itt ugyanis leszedni annyit tesz, mint levágni, s levágni annyit, mint leszedni, mert mindkettő egyfajta elvevés.*”⁸

⁵ Aristotelés, *Rétorika*, 1356 a 33 és skk.

⁶ Aristotelés, *Analytics priora*, 70 a 1 skk.

⁷ Aristotelés, *Analytica posteriora*, 99 b 100 b 17.

⁸ Aristotelés, *Poétika*, 1457 b 7 – 17, in: Aristotelész, *Poétika és más költészettani íráskok*, ford. Ritoók Zsigmond, Budapest, 1997, 83-85.

Megfigyelhetjük, hogy a metafora e három fajtájánál mindenütt kulcsfogalom a *genus* és a *species*. *Genus* és *species* azonban alapvető tartozéka a meghatározásnak, mégpedig a *differentia specificával* együtt. Azt kell tehát mondanunk, hogy a metafora e három első fajtája tulajdonképpen olyan definícióval azonos, amelyből hiányzik egy elem, a *diff. spec.* A metafora tehát hiányos definíció, de már a *genus* kimondásával vagy pusztá földidézésével megjelöli a dolog lényegét.

A metafora negyedik fajtájáról a következőket olvashatjuk: „*Viszonyazonosság alapján való átvitelnek azt nevezzük, mikor a második úgy viszonylik az elsőhöz, mint a negyedik a harmadikhoz.*” Példa erre Empedoklész szava, aki az ember öregkorát az élet alkonyának nevezte.⁹ Szavakba öntve: ha az alkonyat a nap vége, akkor az öregkor az élet vége. Amint a példa mutatja, ez a metafora tulajdonképpen egy hipotetikus szillogizmus, amelyből az öregkor lényegét ismerhetjük meg. Ez a következtetés azonban nem felel meg a logika szabályainak, ugyanis az élettelen dolgok világából átlépünk benne az élő dolgok világába. Márpedig ezt a *metabasisi eis to allo genos* néven ismert eljárást a logika művelői elemi hibának tartják.¹⁰ A metafora eme negyedik fajtája azonban hibás volta ellenére is, jól látható módon, tanulságos. Aristotelés meg is fogalmazza, hogy a metafora „*arra a hasonlóságra utal, amely... sok tekintetben eltérő dolgok közt fönnáll...A legtöbb kifejezés ugyanis a metaforák és a velük járó meglepetés miatt szellemes. Mert a hallgató előtt akkor válik nyilvánvalóvá, hogy tanult valamit, amikor ellenkező lelki állapotba jut, mint amilyenben volt, és amikor így szokott szólni magában: 'Mennyire igaz, én pedig tévedésben voltam.'*”¹¹ E szavakból is világos, hogy a rétorikának is új igazságokat kell tanítania, amelyek mindenképpen meglepő kapcsolatok fölisméréséből állnak. Ezek az új igazságok azonban nem tudományos jellegűek, azaz egzakt logikai módszerekkel bizonyíthatatlanok, ámde ennek ellenére mégsem teljesen alaptalanok, mivel dialektikus eljárásokkal igazolhatók és elfogadtathatók.

Nézzünk azonban egy másik fajta példát, mégpedig olyat, amelyet Aristotelésnél és Platónnál egyaránt megtalálhatunk. Korax rétorikájára hivatkozva a következőket olvashatjuk: „*Mert ha nem tehető fel valakiről, hogy elkövette azt, amivel vádolják, például, hogy egy gyenge ember megvert valakit, védekezék azzal, hogy ez nem valószínű. Ha viszont feltehető róla, például, ha erős, azzal lehet érvelni, hogy a büntett nem valószínű, mivel valószínű volt, hogy vétkesnek gondolják.*”¹²

Egy ilyen érvelés természetesen elképzelhetetlen a rétorikai bizonyítások Aristotelés művében leírt rendszere alapján. Nincs benne sem enthüméma, sem példa, sem definíció, sem hipotetikus szillogizmus. Ez érthető is, hiszen az aristotelési logika föltalálása előtt egy rétor sem alkalmazhatott semmiféle tudományban honos eszközt hiányos formában beszéde folyamán. Aristotelés az idézett helyen néhány sorral alább elárulja, hogy az ilyen fajta érvelésre szoktak a „*gyengébb ügyet erősebbnek föltüntetni*” fordulattal utalni. Azt jelentené mindez, hogy Aristotelés alkotta meg a rétorikában a tudományos bizonyítások eszközeihez hasonló rétorikai bizonyítások eszköztárát? Ő alakította volna át a rétorikát az igazság, még ha a pártos igazság megismerésének is, és a meggyőzésnek a tudományává?

A kérdésre nemmel kell válaszolnunk, ha belegondolunk abba, hogy mi is jellemezte a szofisztika korának tudományát. Nézzük csak, mit olvashatunk a *Dissoi logoi*-ban, a korszak egyik legjellemzőbb traktátusában a jogosról és a jogtalanról. „*Vegyük a szülők példáját! Ha az apának vagy az anyának orvosságot kell innia vagy ennie és ő nem akarja, hát nem jogos,*

⁹ I. h. 17-25; 85. oldal.

¹⁰ *Anonymi...in Artem Rhetoricam Commentaria*, ed. H. Rabe, Berolini, 1896, p. 171, 10-16; W. Fiedler, *Analogiemodelle bei Aristoteles*, Amsterdam, 1978, 37: Wir stellen fest, dass Aristoteles von 'analog' spricht, wenn über Gattungsgrenzen hinaus Ähnlichkeiten vorzuliegen scheinen, die nicht mehr nur in einer Form-, sondern in einer Struktur- oder Funktionsgleichheit bestehen.

¹¹ *Rétorika*, 1417 a 17 skk.

¹² Aristotelés, *Rétorika*, II, 24, 11; Platón, *Phaidros*, 273 A-C.

ha valami pépben vagy italban beadjuk neki és nem mondjuk meg, hogy ebben benne van a gyógyszer? Ebből látszik, (jogos) hazudni a szülőknek és csaláshoz folyamodni. És jogos meglopni a barátokat és erőszakot alkalmazni a legkedvesebbel szemben. Például, ha egy családtag fájdalomtól vagy félelemtől szenved és meg akarja ölni magát karddal, hurokkal vagy más egyébvel, ezt ugye jogos ellopni tőle, ha lehetséges, ha pedig későn érkezünk és már a kezében tartja, erővel elvenni tőle.”¹³

Ez az érvelés igen hasonlít Korax most idézett érveléséhez, hiszen itt is a gyöngébb érvet erősebbnek tüntetjük föl, de ugyanakkor majdnem teljesen megegyezik azzal az ellenérvvel, amelyet Platónnál találhatunk igazságos emberről adott második meghatározással szemben az *Allam* első könyvében. Mindezek a helyeken a cél az olvasó (vagy a hallgatóság) meggyőzése valamiről. Ebben az esetben az érvelés egy nyilvánvalóan jogtalan cselekedet jogosságát van hivatva elfogadtatni. Ennek során kétféle érvelést találunk mindenütt, az egyiket a dolog mellett fejtik ki (vagy azt éppen ismertnek veszik), a másik viszont a dolog fonákjára igyekezik rámutatni. Mindennek alapján azt kell mondanunk, hogy ha a Korax érveléséhez hasonló eszmefuttatásokat találunk a korszak filozófiai traktátusaiban is, akkor be kell látnunk, hogy Korax érvelése épp olyan tudományosnak számít a dialektika korszakában, mint Aristotelésé a logika föltalálása után. A rétorika módszerei tehát nem függetlenek egy kor tudományos módszereitől, azokat követve és azok kívánalmainak megfelelően igyekeznek a rétor az igazságot földeríteni és hallgatóságát meggyőzni.

A szofisztika korában a több oldalról való érvelés, és az emberi gondolkodás elemi formájának számító hasonlóság alapján történő következtetésekkel igyekeztek mindent bizonyítani. Az előző tovább élésére Platónnál éppen most láthattunk példát, a másakra, a hasonlóság alapján való érvelésre, amely még Platón dialektikájának is egyik alapvető módszere volt, példa lehet annak bizonyítása az *Allam* c. dialógusból, hogy a nők és a férfiak egyaránt lehetnek fegyveres örök. Platón ugyanis e tétel bizonyításakor pusztán a házőrző kutyákra hivatkozik, ahol a nőstények is kiválóan látják el őrzési föladataikat, majd pusztán a hasonlóság alapján levonja a következtetést: akkor az emberek esetében is ugyanez a helyzet.

Aristotelés logikája szükségtelenné tette a több oldalról való érvelést, de enthümémái fölső premisszáinak általánosan elfogadott igazságként való definiálása eleve a dialektika hipotézisére utal. A genus, species, ill. a másik species, valamint az analogia, illetőleg a példa viszonyában mindenütt a hasonlóságra hivatkozik. A hasonlóság beépítése logikai rendszerébe okozza logikai módszereinek formai hibáit, de egyszersmind, mivel a hasonlóság az emberi gondolkodás és következtetés elemi formáinak az alapja, ez garantálja mindenképp előtt, még a formai hibák ellenére is, meggyőző erejüket, sőt, sok esetben még igazságukat (esetleg csak akcidentális igazságukat) is.

A rétorika tehát nem tudott elszakadni dialektikus, szofista gyökereitől később sem, de ha érvelési módszerei vesztek is tudományos jellegükből, meggyőző erejükből nem.

Aristotelés azonban épp a meggyőző erőt vizsgálva mutatott rá, hogy nem föltétlenül a pusztá igazság győzi meg az embereket. Sokszor történnek a valóságban hihetetlen dolgok, ezekkel nem is érdemes előhozakodni. Bölcsőbb dolog érveinket a valószínűségekre alapozni. Innen származik rétorikájának pszichológiai összetevője. Úgy gondolta, hogy kutatni kell az emberi jellemet, a fiatalokét, az öregekét, kutatni kell az emberi érzelmeket, azok természetét,¹⁴ és beszéd során ezekből az általános pszichológiai fölismerésekből kiindulva kell érvelnünk, ha a hallgatóságot meg akarjuk győzni, nem pedig az adott személy esetleg egyedi tulajdonságait és reakcióit kell alapul vennünk.

Ez a tanítása több irányban is termékenynek bizonyult a rétorika történetében. Egyrészt megteremtett egy irodalmi műfajt, amely a jellemeket vizsgálta. Gondoljunk rétorikájának

¹³ *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*, ed. Steiger Kornél, Budapest, 1993, 113 = *Dissoi logoi*, 3/2-4.

¹⁴ Arisztotelész: *Rétorika*, II. könyv 1-17. fejezetek; Theophrasztosz: *Jellemrajzok*, ford. Szepessy Tibor, Budapest, 1995, 85-141.

második könyvére, vagy tanítványának, Theophrastosnak *Jellemrajzok* c. művére. Ezt a gondolatsort folytatva írta *Poétikájában*, hogy egy drámai műben a gyermekét fölhalálozni szándékozó főhősnek nem azt kell a színpadon mondania, amit az adott név viselője a valóságban mondott, hanem úgy kell beszélnie, ahogyan bármely apa beszélne leánya elvesztésekor. A főhősnek nem a valóságos események jegyzőkönyvét kell fölmondania, hanem egy típust kell megtestesítenie, úgy kell beszélnie, ahogyan a valószínűség szerint bárki beszélne abban a helyzetben. A darabban adott esetben nem Agamemnón a fontos, hanem a gyermekét elvesztő szülő mint típus, a főhősnek, bárki legyen is az, úgy kell éreznie és viselkednie a színpadon, mint ahogyan bárki érezne és viselkedne a nézőtérén tartózkodók közül. A mindenki számára tapasztalatból ismert jellemek tanulmányozásából és beszédbeli ábrázolásából, valamint a típusok megjelenítéséből következett az, hogy amikor Cicero megírta Pompeiusról híres dicsőítő beszédét, azaz megalkotta a hadvezér típusát, akkor ez lett a követendő mindenki számára. A rétorok ezentúl Cicero beszédéből tanulták meg, milyen is az igazi hadvezér, saját beszédekben azért erről vették a mintát, Cicero beszédét imitálva egy jól ismert példát ismételve dicsérték meg a mindenkori beszédjük témájául szolgáló hadvezért. A retorikai oktatás során tehát megtanulták azt is, hogy milyen témáról hogyan, milyen modellt követve kell írni ahhoz, hogy az a hagyományoknak, és ami még ennél is fontosabb, az elvárásoknak megfeleljen, és ezért a hallgatóság részéről hitelt érdemlőnek legyen tekinthető.

Ugyanakkor a pszichológiának volt több más szerepe is. Az egyik éppen abban állt, hogy a rétorok az aristotelési bizonyítások hiányos formáját alkalmazták. A hallgatóság ugyanis a hallottakat lélekben azonnal teljes szillogizmusokká egészítette ki, de megkapva a kívánt konklúziót a magáénak érezte azt, mivel ő maga fogalmazta meg, és így eszébe sem jutott annak érvényességét vagy helyességét vizsgálni. A hallgatóság bevonása a bizonyítási eljárásba növelte a beszéd meggyőző erejét.

Ugyanakkor Aristotelés tanítása a beszédnek az érzelmekre gyakorolt hatásról, pl. a szánelvadász fölébresztése a vádlottal szemben, ugyancsak azt a célt szolgálja, hogy a szónok kiegészítse a racionális bizonyításokat egy olyan elemmel, amely a meggyőző érvek hatását erősíti, de a hiányos érvek gyöngeségét elfödí. Az érzelmekkel való játék változatos eszköztárából csak egy elemet szeretnék kiemelni: a metaforák vagy hasonlatok megválasztásával, anélkül, hogy a szándék nyilvánvalóvá válna, be tudjuk folyásolni a hallgatóság érzelmeit. Ha valaki hiábavaló munkáját sziszifuszi vállalkozásnak nevezzük, hősi dicsfényt vontunk feje köré és együttérzést keltettünk irányában; ha ellenben ugyanerről a tevékenységről azt mondjuk, lukas edénnyel hord vizet a Dunába, akkor mindenki kineveti, mint valami ostoba fajankót. A pszichológia tehát fontos része a szónoki tevékenységnek, de alkalmazása elválaszthatatlan a retorika bizonyító vagy stilisztikai eszközeitől.

A retorikai meggyőzés eszközei közül az utolsó és önmagában véve ugyancsak semleges és általánosan hasznos területe az anyaggyűjtés és az anyag elrendezése. A retorikának ezzel kapcsolatos tanácsait mindenki megfogadhatja, bármiről is írjon. Természetesen alkalmazható ez a módszer tudományos dolgozatok megfogalmazásakor is, hiszen ezeknek is a releváns anyag összegyűjtésével, az adatok sorbaállításával és elemzésével kell kezdődnie. Amikor így elkészült a dolgozat váza, akkor nekifoghatunk gondolataink szavakba öntésének. A rétor tevékenysége abban különbözhet a tudósétól, hogy a szónok mondanivalója szempontjából megrostálja az anyagot, és elsősorban csak az ő álláspontját bizonyító tényekre hivatkozik, vagy a közismert, letagadhatatlan tényeket számára kedvező magyarázattal látja el. (Példa erre mindaz, amit az Ókor két legelső ismert szónokáról, Koraxról és Teisiasról tudunk.)

A szónoklattant, a retorika tehát gondolataink közlésének olyan módszereit és rendszerét dolgozta ki, amelyet követve egyrészt érthetően és meggyőzően tudta bárki előadni gondolatait, másrészt ezeket a módszereket és tanításokat követve bárki, bármilyen témába vágó mondanivalóját, akár még tudományos dolgozatát is, rendszeresen és meggyőzően, érthetően tudta kifejteni.

A rétorika alapvető célja tehát az volt, hogy az egyes embert hozzásegítse a társadalomban való integrációhoz. Hozzásegítse ahhoz, hogy embertársaival megtalálja a közös nyelvet, elkerülje a félreértéseket, azaz hogy boldoguljon akár a magán, akár a közéletben.